

MINISTERO DEGLI AFFARI ESTERI

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԳԵՂԱՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԳՆԻԾՆԵՄԱՆ ԵՐԻ ԱԳԱՊՆԻ ԱԳՈՒՆԵՐ

Archivio degli affari politici

ԻՏԱԼԻԱՅԻ ԱՐՏԱՔԻՆ ԳՈՐԾԵՐԻ ՆԱԽԱՐԱՐՈՒԹՅԱՆ
ՊԱՏՄԱԿԱՆ ԴԻՎԱՆԱԳԻՏԱԿԱՆ ԱՐԽԻՎԻ
ՎԱԿԵՐԱԳՐԵՐԸ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՀԱՐՑԻ ՄԱՍԻՆ
1913-1923թթ.

OGGETTO

ՀԱՏՈՐԻ 1918-1923

Annotazioni

Archivio Politico Ordinario e di Gabinetto
(1915-1918)
Fascicolo 44 (Armenia)

Երևան 2010

Armenia

Divisione N. _____

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԳԵՂԱՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԳՆԻԾՆԵՄԱՆ ԵՐԻ ԱԳՈՒՆԵՐ

Accademia nazionale delle Scienze della Repubblica d'Armenia

**DOCUMENTI DELL'ARCHIVIO STORICO DIPLOMATICO
DEL MINISTERO DEGLI AFFARI ESTERI D'ITALIA
SULLA QUESTIONE ARMENA
NEGLI ANNI 1913-1923**

VOLUME 2 1918-1923

Raccolta del materiale, traduzione e prefazione a cura di
Aramayis Baloyan

Jerevan 2010

Museo-istituto del Genocidio armeno

Հայաստանի Հանրապետության Գիտությունների ազգային ակադեմիա

**ԻՏԱԼԻԱՅԻ ԱՐՏԱԶԻՆ ԳՈՐԾԵՐԻ ՆԱԽԱՐԱՐՈՒԹՅԱՆ
ՊԱՏՄԱԿԱՆ ԴԻՎԱՆԱԳԻՏԱԿԱՆ ԱՐԽԻՎԻ
ՎԱՎԵՐԱԳՐԵՐԸ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՀԱՐՑԻ ՄԱՍԻՆ
1913-1923թթ.**

ՀԱՏՈՐ Բ 1918-1923

Նյութը հավաքեց, կազմեց, թարգմանեց,
առաջաբանը գրեց և հրատարակության դասրաստեց՝
Արամայիս Բալոյանը

Երևան 2010

Հայոց ցեղասպանության թանգարան-ինստիտուտ

Մենագրությունը երաշխավորվել է հրատարակման
ԳԳ ՊԱԱ Հայոց ցեղասպանության թանգարան-ինստիտուտի
գիտական խորհրդի կողմից

Փաստաթղթերի տպագրությունը թույլատրված է
հսալիայի արտաին գործերի նախարարության
դասնական դիվանագիտական արխիվի
սնտրինության կողմից

La pubblicazione del volume
e' autorizzata
dal Consiglio scientifico
del Museo-Istituto
del Genocidio armeno della ANS RA

La pubblicazione dei documenti
e' autorizzata
dall'Archivio storico diplomatico
del Ministero degli affari esteri
d'Italia

ՀՏԴ 941 (479.25):327
ՊԱԴ 63.3 (27)+66.4
Բ 209

Բալոյան Արամայիս
Բ 209 Իսալիայի Արտաին գործերի նախարարության դասնական դիվանագիտական
արխիվի վավերագրերը Հայկական հարցի մասին 1913-1923թթ. Հասոբ Բ. – Եր.: Հայոց
ցեղասպանության թանգարան-ինստիտուտ, 2010. – 280 էջ:

Եարի հայեցակարգ.
Հայկ Դեմոյան, Եմիլ Դանեյան, Հարություն Սամոնեյան

գլխավոր խմբագիր. գիտական խմբագիր.
Եմիլ Դանեյան Հայկ Դեմոյան

գրաֆիկական նախագծում և էջադրում.
Հարություն Սամոնեյան

ԵԴՀ Գրադարան

SU0223406

236988

ՀՏԴ 941 (479.25):327
ՊԱԴ 63.3 (27)+66.4

ISBN 978-9939-822-06-8

© Արամայիս Բալոյան. հայերեն թարգմանություն, 2010

© ԳԳ ՊԱԱ Հայոց ցեղասպանության թանգարան-ինստիտուտ. հայերեն թարգմանություն, 2010

Տպագրություն. Գասոդիմոս Տիագոս Գոմեշ
Biblioteca Izmirlian Library

Յեղասպանագետների, դասնաբանների, լայնաբերանակ մասնագետների սեղանին դրվող «Իսալիայի արժանի գործերի նախարարության դասնական դիվանագիտական արխիվի վավերագրերը Հայկական հարցի մասին 1913-1923 թթ. հասո՞ր Բ» ներկա հրատարակությունը, ի շնորհիվ այդ գործի առաջին հասո՞րի,* ի սկզբանե որոշված նախատեսումով ընդգրկում է 1918-1923 թվականների՝ հայ իրականությանը, Հայկական հարցին, Հայկական առաջին հանրադատության և հետագա ժամանակաշրջանին, Հայաստան – Թուրքիա, Հայաստան – Համաձայնության երկրներ հարաբերություններին և ժամանակի այլ միջազգային խնդիրներին առնչվող՝ առավելադաս անհայտ կամ նվազ հայտնի իսրայելական դիվանագիտական ուժագրավ վավերագրեր:

Վերոհիշյալ ժամանակաշրջանը, ինչպես հայտնի է, չափազանց բախտորոշ ժամանակներ էին Հայաստանի և հայ ժողովրդի համար: Յեղասպանությունն իր շնորհիվ հայկական բնույթով դեռ չէր ավարտվել. ի հավելումն 1915 թվականի՝ հայաջինջ նոյասպանությունը հետադարձ գեղասպանության անմիջական հետևանքների (սարագրյալներ, որբեր, հիվանդություններ, սով, ավերումներ...) 1920 թ. հուլիս–օգոստոս ամիսներին Հայաստանի սահմանների մոտ տեղակայվել էր բնալական 50 հազարանոց բանակը, բանգի Մուստաֆա Քեմալի գլխավորած կառավարությունն ի սկզբանե անհաջող դիրք էր գրավել ինչպես Հայաստանի, այնպես էլ՝ Հունաստանի նկատմամբ, որոնց ազատագրական

* Բայրյան Արամայիս, Իսալիայի արժանի գործերի նախարարության դասնական դիվանագիտական արխիվի վավերագրերը Հայկական հարցի մասին 1913-1923 թթ. հասո՞ր Ա. – Երևան, Հայոց գեղասպանության թանգարան-ինստիտուտ, 2008 թ. – 252 էջ:

ձգտումները խոչընդոտ եր դիտվում Թուրքիայի ծավալադաշտական ծրագրերի համար: Սեդեսներ 22-ին քննարկական ուժերը մասն Հայաստան՝ արժվելով Օլթիի, Սարիղամիսի, Կաղզվանի և Իզմիրի ուղղություններով: Բուլղարիայի քաղաքացիական արդյունքում գրեթե կազմալուծված հայկական բանակը սկսեց նահանջել: Քննարկականները մեկը մյուսի հետևից գրավեցին Սարիղամիսը, Կաղզվանը, Կարսը, Ալեքսանդրապոլն ու Ադիանը:

Հայաստանի առաջին հանրապետությունում սիրող այդ դրամասիկ իրավիճակը, կառավարության կողմից վարվող ներքին և արտաքին քաղաքականության ձեռքբերումներն ու ձախողումները, նաև՝ Հայաստանի խորհրդայնացման գործընթացը և այդ փոփոխություններին եվրոպական տեսությունների՝ մասնավորապես Իսախանյանի կառավարության վերաբերմունքն ու գնահատականներն արագուղով իսախանյան դիվանագիտական արխիվի խնդր առարկա վավերագրերի արժույթը չափազանց մեծ արժեք են ներկայացնում Առաջին աշխարհամարտից հետո կայացած խաղաղության վեհաժողովների և դրանցում Հայկական հարցի քննարկումներին առնչվող վավերագրերը:

Հայաստանի Հանրապետության հռչակումը, ինչպես հայտնի է, գրեթե համընկավ Առաջին աշխարհամարտի ավարտի հետ՝ ժամանակաբաժան, երբ տեղի էր ունենում «հին աշխարհի» վերածնունդը: Հաղթանակած տեսություններն, իրենց քաղաքական արհեստից ելնելով, փորձում էին հետադարձաբան խաղաղության վեհաժողովներում ձեռք բերել հնարավոր առավելագույնը: Հայաստանի կառավարությունը, չնայած բազմաթիվ ներքին և արտաքին դժվարություններին, հենց սկզբից ձեռնամուխ էր եղել ոչ միայն Հայաստանի Հանրապետության միջազգային ճանաչմանը հասնելուն, այլև՝ աշխարհամասեր էր սանում, որպեսզի Հայաստանը ճանաչվի նաև որպես դաշտագրող դաշնակից տեսություն: Վերջին հանգամանքը հասկապես կարևոր էր այն տեսանկյունից, որ Հայաստանը, հաղթանակած մյուս տեսությունների մասն, խաղաղության վեհաժողովներում դաշտագրող մեկնակցությամբ լինելու իրավունք ստանար: Հայկական հարցը Համաձայնության երկրների օգնությամբ լուծելու առաջնությունը հայկական դաշնակցությունը մեկնեց Փարիզ, որ տեղի էին ունենում խաղաղության բանակցություններն ու դաշնագրերի մշակման հիմնական աշխատանքները: Դրանց արդյունքում կազմվեցին և, ինչպես հայտնի է, կնքվեցին

Գերմանիայի հետ՝ Վերսալի, Ավստրիայի հետ՝ Սան Ժերմենի, Հունգարիայի հետ՝ Տրիանոնի, Բուլղարիայի հետ՝ Նեյիի և Թուրքիայի հետ՝ Սուրի հաւեոթյան թայմանագրերը:

Ի հետևանք նրա, որ Հայաստանը թաւեոնաթես դեռ ճանաչված չէր և իրավունք չունէր մասնակցելու վեհաժողովի աւխասանհներին, հայկական թասվիրակությունների գործունեությունը սահմանափակվում էր հիմնականում սարբեր երկրների ղեկավարներին խնդրագրեր ուղարկելով և առանձին հանդիպումներով, որոնց ընթացում փորձ էր արվում ներկայացնել Հայաստանում իրող ծանր իրավիճակն ու թասերազմի ընթացում կրած կորուստների հետևանքները՝ փորձելով եվրոթական սերությունների միջոցով հասնել Հայկական հարցի աղարացի լուծմանը: Եվ չնայած Փարիզի վեհաժողովում Թուրքիայի հետ թայմանագրի վերջնական մեակումը մնաց անավարս, հայկական թասվիրակությանն, այնուամենայնիվ, հաջողվեց հասնել նրան, որ դե ֆակտո ճանաչվեց Հայաստանի Հանրաթեսությունը և առաջարկվեց հայերի թահանջների մասին մի հուեագիր թասրասել, որը կներկայացվեր սերություններին: Այդ հուեագիրը, սակայն, որևէ լուրջ արձագանք չսացավ:

Ի արունակություն Փարիզի վեհաժողովի՝ Թուրքիայի հետ կնքվելիք թայմանագրի մեակման աւխասանհները արունակվեցին Սան Ռենոյի վեհաժողովում, որի ամենամեծ ձեռքբերումը, Հայկական հարցի լուծման սեսանկյունից, այն էր, որ վեհաժողովն Ամերիկայի Միացյալ Նահանգների նախագահ Վ. Վիլսոնին առաջարկեց սսանձնել Հայաստանի մանդատը և իրավարար վճիռ կայացնել նրա սահմանների որոման համար: Վերջին դրույթն ամրագրվեց նաև Սուրի հաւեոթյան թայմանագրում, որի 89-93-րդ հողվածները վերաբերում էին Հայաստանին: Դրանցով Հայաստանը Թուրքիայի կողմից ճանաչվում էր որթես «ազաև և անկախ թեսություն»: Թուրքիան ու Հայաստանը համաձայնվում էին Էրզրումի, Տրաթիզոնի, Վանի և Բիթլիսի վիլայեթներում երկու թեսությունների միջև սահմանազասումը թողնել Ամերիկայի Միացյալ Նահանգների որոմանը և ընդունել ինչթես այդ որոմումը, այնթես էլ՝ Հայաստանին դեթի ծով ելք սալու և հիւյալ սարածհներն աթառազմականացնելու վերաբերյալ բուր առաջարկները: Ամերիկայի Միացյալ Նահանգների նախագահ Վ. Վիլսոնը 1920 թ. նոյեմբերի 22-ին սերություններին ներկայացրեց իր իրավարար վճիռը, որի

համաձայն Հայաստանը դեռ է ստանար Վանի և Բիթլիսի վիլայեթների երկու երրորդը, Էրզրումի գեթե ողջ վիլայեթը և Տրապիզոնի վիլայեթի մեծ մասը՝ նավահանգստի հետ միասին: Ընդհանուր առմամբ այդ սարածքը կազմում էր մոտ 100 հազար ֆառակուսի կիլոմետր, որը դեռ է միավորվել Հայաստանի Հանրապետության՝ մոտ 60 հազար ֆառակուսի կիլոմետր սարածքին: Սևրի հաշտության ղայմանագիրը, ինչդե հայտնի է, Թուրքիան այդդե էլ չվավերացրեց: Ավելին՝ քեմալականները դաքերազմ սկսեցին Հայաստանի դեմ և մեկը մյուսի հետևից գրավելով հայկական սարածքները ստիդեցին չափազանց ծանր դայմաններով հաշտություն կնեել:

Չնայած այս ամենին՝ Եվրոդայում իրենց գործունեությունն էին արունակում հայ դասվիրակներն ու դիվանագիտական ներկայացուցիչները, որոնք հնարավոր ամեն ինչ անում էին Հայկական հարցի դրական լուծման համար: Եվրոդական սերություններն արդեն բարձրացրել էին Սևրի դայմանագրի վերանայման հարցը, իսկ Լոնդոնի վեհաժողովը որոշեց Թուրքիայի արևելյան արջաններում ընդամենը ձևավորել մի «Հայկական ազգային օջախ», որը չընդունվեց թուրական դասվիրակության կողմից: Մինչև Թուրքիայի հետ վերջնական՝ Լոզանի դայմանագրի կնումը, ինչդե մակ դրանից հետո, Հայկական հարցը քննարկվում էր մակ Ազգերի լիդայում: Այստեղ ևս աշխատանքներ էր արվում «Հայկական ազգային օջախ» ստեղծելու համար, որի գաղափարը դասկանում էր Մեծ Բրիտանիային: Վերջինիս կարծիքով այդ «օջախը» դեռ էր տեղակայվել Թուրքիայի հյուսիս-արևելյան արջաններում կամ Կիլիկիայի և Միդիայի սահմանագծում: Սակայն Թուրքիայի խիտ բացասական դիրքորոշումը հանգեցրեց նրան, որ այդ գաղափարը նույնդե գործնական արդյունք չունեցավ: Ազգերի լիդան բավական երկար քննարկեց մակ գաղթական հայերին օգնություն տրամադրելու և Հայաստան տեղափոխելու հարցերը: Երջանառության մեջ դրվեցին «Նանսենյան անձնագրերը», որոնք տրվում էին փախստականներին ու ֆաղաֆաղություն չունեցող անձանց: Ըստ Ազգերի լիդայի սվյալների՝ այդդիսի անձնագրերն ունեցել հազարավոր հայեր:

1922թ. նոյեմբերի 20-ից մինչև 1923 թ. հուլիսի 4-ը արևցարական Լոզան ֆաղաֆում տեղի ունեցան Թուրքիայի հետ խաղաղության դայմանագրի կնմանն ուղղված բանակցությունները:

Հայկական դասվիրակություններին թույլ չսրվեց մասնակցել վեհաժողովին, քանի որ Հայաստանի խորհրդայնացումից հետո նրանք այլևս չէին ներկայացնում Հայաստանի Հանրապետությունը: Նրանց, սակայն, իրավունք սրվեց մի հուշագիր ներկայացնել վեհաժողովին: Հայ դասվիրակների ներկայացրած այդ հուշագրում առաջարկվում էր Հայկական հարցի լուծման երեք սարքերակ՝ «Հայկական ազգային օջախի» ստեղծում Վիլսոնյան սահմաններով, Խորհրդային Հայաստանի ընդարձակում՝ ծովային ելքով և «Հայկական ազգային օջախի» ստեղծում Կիլիկիայում: Այս առաջարկություններից և ոչ մեկը չեղ չգտավ Լոզանի դաշմանագրում: Վեհաժողովը որոշեց, որ հայ փախսականների հարցով զբաղվելու էր Ազգերի լիգան: Այսպիսով Հայկական հարցը դուրս եկավ միջազգային դիվանագիտության օրակարգից:

Վերոհիշյալ դասական իրադարձություններն արժանապատիվ խնդր առարկա վավերագրերը, դիվանագիտական փաստաթղթի ի հնարավորինս ճշգրտությամբ, գալիս են շարունակելու հայ ցեղասպանագիտությանը և դասագրությանը հայսին՝ եվրոպական սերությունների արխիվների վավերագրերը գիտական շրջանառության մեջ դնելու գործընթացը, քանզի իսլամական դիվանագիտական արխիվներում դառնալով վավերագրերը մինչ այժմ հասու չէին կամ մասամբ էին հասու ուսումնասիրողներին:

Անուշտ եվրոպական սերությունների՝ իրենց սեփական օրհանրում միանշանակ դասարկանելու քանակաբանությամբ, այդ վավերագրերում առկա են օրհանրագրի սուրբեկսիվիզմի որոշակի երանգներ, այսուհանդերձ մեծավ մասամբ, հենց թեկուզ դիվանագիտական ներքին օգտագործման համար նախատեսված անհրաժեշտ վավերականության թելադրանքով, դրանք թաքցնում են ժամանակաշրջանի իրողությունների, մի կողմից՝ Առաջին հանրապետությունում իրող դրամասիկ դրության, մյուս կողմից՝ միջազգային համաժողովներում եվրոպական սերությունների կողմից քննարկվող Հայկական հարցի վարչիվերումների որոշակի դասակարգում:

Կարևոր է, որ այդ վավերագրերը արժևորվում են նաև նրանով, որ խնդր առարկա հաջորդին առնչվող փաստերի արձանագրումից բացի, հիմնականում՝ իսլամական դիվանագիտական անձնակազմի ճշմանկյունից, բայց նաև՝ այլ հարակից վավերագրե-

րի միջոցով, դիվանագիտական առաքելության ընթացակարգի լուծական բնութագումները, դրանցում սրվում է նաև այդ փաստերի վերլուծական բնութագումները: Ժամանակաբաժանի, Հայկական առաջին հանրադատության, Հայկական հարցի իրողությունների հենց այդ «կողմից դիտված» վերլուծական մոտեցումներն, իրենց լուծական արժանահամար, անուշաբայի վավերագրերի արժանիքներից է: Մյուս կողմից՝ ներքին օգտագործման համար նախատեսված այդ վավերագրերն առավել կամ դալկաս չափով օբյեկտիվորեն բողոքարկում են եվրոպական սերությունների՝ Հայկական հարցին առնչվող մոտեցումների «խոհանոցային» իսկությունը, ինչու չէ՝ մեկ անգամ ևս շեշտադրելով այդ սերությունների՝ Հայկական հարցին գլխավորադաս սեփական քաղաքական քաղաքականության մոտեցումների իրողությունը:

Ժողովածուի ներկա՝ երկրորդ հատրն ընդգրկում է 1918-1923 թվականների իրադարձություններին առնչվող 241 փաստաթուղթ: Հիշեցման կարգով նշենք, որ ժողովածուի առաջին հատրն, որը լույս է տեսել 2008 թվականին, ընդգրկում է 1913-1917 թվականների իրադարձություններին վերաբերող 225 փաստաթուղթ, ինչոքես նաև՝ հավելված, որ գեներված է 1908-1909 թթ. Կիլիկիայի հայկական կոստրածներին առնչվող 20 փաստաթուղթ: Ավելորդ չէ հիշեցնել նաև, որ կատարված ուսումնասիրության ընթացում լուծակց (ինչոքես նշել էինք առաջին հատրնի առաջաբանում), որ մի քաղք փաստաթղթերի կրկնօրինակները միաժամանակ գտնվում են արխիվային քաղքեր ֆոնդերի թղթադանակներում: Դրանց համեմատական ուսումնասիրությունը հնարավորություն ընձեռնեց ճգրքել և այստեղ ներկայացնել փաստաթղթերի առավել ամբողջական քաղքերակները:

Ժողովածուի առաջին հատրնի առաջաբանում մանրամասնորեն ներկայացված են Իսալիայի արքաին գործերի նախարարության լուծակցական դիվանագիտական արխիվի հիմնական այն ֆոնդերն ու թղթադանակները, որոնցում լուծակցական են Հայաստանին, Հայկական հարցին, հայ ժողովրդին և Հայոց ցեղասպանությանն առնչվող վավերագրերը: Ներկա հատրնում տեղ են գտել Իսալիայի արքաին գործերի նախարարության լուծակցական դիվանագիտական արխիվի երեք ֆոնդերում լուծակցական վավերագրերը.

1. Քաղաքական արխիվ (ընդհանուր և կառավարական) (Archivio Politico-ordinario e di gabinetto) 1915-1918:

Արխիվային այս ֆոնդում Հայաստանին առնչվող փաստաթղթերը գտնվում են թիվ 44 թղթապանակում և ընդգրկում են 1915-1918 թվականների դեպքերը: Ներկա հաստում գեներալած են այս ֆոնդի մի քանի վավերագրեր, ի մասնավորի՝ 1918 թվականի նյութերը հիմնականում վերաբերվում են Փարիզում գտնվող Պողոս Նուբար Փաշայի գլխավորած ազգային պատվիրակության գործունեությանը:

2. Քաղաքական գործեր (Affari politici) 1919-1930:

Այստեղ Հայաստանին առնչվող երկու թղթապանակներ կան, որոնք գտնվում են 809 և 810 համարների սակ: Մրանցից առաջինն ընդգրկում է 1919-1922 իսկ երկրորդը՝ 1922-1930 թվականների իրադարձությունները: Այստեղ ներկայացվող վավերագրերը վերաբերում են Առաջին աշխարհամարտից հետո սիրող ֆաղափական անցուդարձին, Հայաստանի առաջին հասնրապետությունում սիրող իրավիճակին, որքախնամ խնդիրների, Իսալիայում և այլ երկրներում գործող հայամեհ կոմիտեների գործունեությանը, հայ փախուսականներին Հայաստան վերադարձնելու և այլ խնդիրներին, նաև՝ որոշ տեղեկություններ են պարունակում թուրքերի կողմից հայերի ունեցվածքի զավթման մասին:

3. Խաղաղության կոնֆերանսներ (Conferenze della pace) 1919-1923:

Այս ֆոնդում պահպանվող նյութերի մեջ Հայկական հարցին վերաբերվող փաստաթղթերը գտնվում են 42, 47, 53, 54, 115 և 216 համարների թղթապանակներում, որոնք չափազանց մեծ արժեք են ներկայացնում Առաջին աշխարհամարտից հետո տեղի ունեցած խաղաղության վեհաժողովների և դրանցում Հայկական հարցին առնչվող վավերագրերի սովորական առումով:

Հարկ ենք համարում նեել, որ այս հրատարակության մեջ առկա են մի քանի փաստաթղթեր, որոնք անմիջականորեն չեն տրականում իտալացի դիվանագետներին, կամ ուղղված չեն նրանց, սակայն դրանք գտնվել են հիեյալ արխիվի թղթադանակներում և քանի որ առնչվում են Հայկական հարցին, նդասակահարմար ենք գտել դրանք նույնդես գեներել այստեղ:

Ի դեղ՝ անհրաժեշտ մի դարձաբանում: Հայկական ծագում ունեցող, հայերի կողմից կազմված մի շարք վավերագրեր (օրինակ՝ գեներալ Թորգոմի կողմից կազմված Հայաստանի անկախության հռչակագիրը (սե՛ս հեռագիր թիվ 13), Վարսնոյանի հեռագիրը Իսալիայի վարչապետին (սե՛ս հեռագիր թիվ 100) և այլն), որոնց սկզբնաղբյուրները դե՛սֆ է ու հայերեն լինե՛ին և աղբյուրների հրատարակման ընդունված օրինաչափությամբ ներկա հրատարակության մեջ դե՛սֆ է բերվե՛ին իրենց հայերեն սկզբնաղբյուրի սեֆսային սարքերակով, այսուհանդերձ ներկա դեղում բերվել են իսլայական արխիվում առկա վավերագրերի թարգմանությունները, քանզի հայկական արխիվներում այդ վավերագրերը չեն հայտնաբերվել:

Ներկա հաստատում դա՛հողանված են բնագրային հրատարակումների բովանդակային և սեխնիկական ընդունված մոտեցումները, ինչդեռ առաջին հաստատում: Ի մասնավորի՝ մի շարք փաստաթղթերի նյութն առավել ընկալելի դարձնելու համար մեր կողմից ավելացված բառերը ղեղադրվել են [] նշանի մեջ: Փորձել ենք հնարավորինս հավասարիմ մնալ բնագրի բառադասարան (որի դասճառով մենք նույնդեռ օգտագործել ենք, օրինակ՝ բնագրային «սովեսներ, սովեսական, սովեսականացներ») եզրերը, դրանց հայերենի՝ «խորհրդայինի» փոխարեն), ինչդեռ նաև՝ կեղծությունը («Հայկական ազգային օջախը» մի դեղում չակեղծների մեջ է, մեկ այլ դեղում՝ ոչ):

Սույն ուսումնասիրության իրագործումը հնարավոր դարձնելու համար, կրկին անգամ, մեր խորին շնորհակալությունն ենք հայտնում Երևանի Մաշտոցի անվան Մասենադարանի սնօրինությանը, ՀՀ ԱԳՆ փոխնախարար դարձն Արման Կիրակոսյանին, Իսալիայում ՀՀ նախկին դեսպաններ՝ դարձն Գազիկ Բաղդասարյանին և դարձն Ռուբեն Շուգարյանին, Իսալիայի արտաքին գործերի նախարարության դասնական դիվանագիտական արխիվի ողջ անձնակազմին և բոլոր նրանց, ովքեր իրենց աջակցությունն են ցուցաբերել այս երկհասոր ժողովածուի դաստասման ընթացում:

Հասուկ շնորհակալություն ենք հայտնում ՀՀ ՊԱԱ Ցեղասղանության թանգարան–ինստիտուտի սնօրինությանը, ի մասնավորի՝ սնօրեն Հայկ Դեմոյանին, ժողովածուի խմբագրման և հրատարակման գործը սասնձնելու համար:

Եվ իհարկե՝ մեր խորին շնորհակալությունն ենք հայտնում երկհասորյակի խմբագրման համատեղ սևական, արհեստավարժ, ջանադիր աշխատանքի շնորհիվ գործի լիարժեքության համար իր անուրանալի նդասը բերած՝ երկհասորյակի խմբագիր Էմիլ Դանեղյանին, ինչդեռ նաև՝ գրաֆիկական նախագծման հեղինակ Հարություն Սամուելյանին:

Արամայիս Բալոյան